

Адріан Кащенко

Великий Луг Запорізький

Ой Січ — мати ой
Січ — мати!
А Великий Луг —
батько!
Ой що в лузі
заробити,
Те у Січі пропити.

Уривок із запорозької пісні дуже влучно пояснює, як дивилися козаки на Великий Луг і за що для себе мали. Вони називали його батьком, себто тим, хто давав їм життя.

І справді коли б не було Великого Лугу, то не існувало б і запорожців, бо чи втрималася б у XV–XVII і навіть у XVIII століттях на низу Дніпра невеличка християнська громада — серед численних татарських орд. Але разом із тим ця пісня зазначає, що Великий Луг був місцем праці та заробітків запорожців.

Диво природи

Великий Луг споконвіку відомий давньому

культурному світові. Ще за чотири століття до Різдва Христа, себто за 2300 років до наших часів, грецький учений і письменник Геродот уже описував цю величезну, вкриту лісом низину, порізану й оміту протоками Дніпра, яку він звав Гілеєю.

За часів запорожців Великий Луг починався з того місця, де Дніпро, вихопившись із-поміж скель Карпатського передгір'я і пересягнувши розкидані на його шляху пороги та забори, поділявся спочатку на дві широкі протоки, що оточують Хортицю, а далі відразу ж за цим островом, неначе зрадівши, що вибіг на рівнину, заходився розкидатися на тій площині протоками, спершу на південь та схід, — ліворуч, а далі вже на захід, — праворуч Південно-східною межею Великого Лугу й Хортиці стала протока, або річка, Кушугум, а нижче — до лиману Великої Води — річка Кінська, й тільки на невеличкій частині — головна водотока Дніпра.

Південно-західною межею Великого Лугу, на протязі 35 верст од Хортиці, протікав Дніпро, а там, аж до лиману Великі Води, ті протоки, що відбиваються од Дніпра в праву руку, а саме Тарас, Бугай, Джуган, Ревун, Річище, Орлова, Лапинка, Підпільня, Піскувата, Бакай та Бистрик. Всього Великий Луг од острова Хортиці до лиману Великої Води, міряючи Дніпром, простягся на 110 верст, уперек же він шириться найбільш на 20 верст, а

найменш — на 3 версти. Вся ця величезна площа, яка складає понад 1000 квадратних верст, або більше мільйона десятин землі, поросла лісами, очеретами та високими травами, прикрашена озерами та лиманами й порізана протоками Дніпра, а через те була найбезпечнішим місцем для схованок запорожців од татарських загонів.

Татари, як кочівники і степовики, взагалі вирушали в походи кіньми й завжди обминали Великий Луг з його протоками, озерами та багнищами; коли б же вони й задумали знайти запорожців у Великому Лузі, користуючись човнами, й заїхали б у глиб Лугу, то так заплуталися б серед безлічі озер, річок та лиманів, що не тільки б не виявили своїх ворогів, а навіть самі не повернулися б назад. Через те козаки й тулилися зі своїми Січами завжди поближче до Великого Лугу, щоб їх там ніхто не дістав.

Самі Січі стояли в місцях, з яких було легко впливати човнами на Дніпро чи виходити кіньми в степ, тому траплялося не один раз, що вороги захоплювали й руйнували Січ, але викорінити запорожців їм ніколи не вдавалося, бо, забачивши свою слабкість, козаки закопували в піски гармати й скарби й, подавшись човнами в непролазні пущі Великого Лугу, перебували там доти, аж поки вороги відходили геть. Так запорожці вчинили й року 1557-го, коли їх, разом із гетьманом, князем

Вишневецьким-Байдою обложило на Хортиці стотисячне військо турків, татар і волохів; так зробив і кошовий запорозький Іван Сірко, коли року 1679-го до Чортомлицької Січі наближалось велике турецьке й татарське військо; коли ж після невдалих повстань Сулими, Павлюка та Остриниці на знесилене Запорожжя року 1638-го прийшли поляки, вимагаючи, щоб козаки віддали їм свої гармати та спалили свої чайки, то запорожці закопали гармати в пісках, а чайки відігнали в озера й там затопили в очеретах; проте коли через десять років Богдан Хмельницький подав гасло, що час козакам повставати за свою волю, — на Січі одразу ж дістали гармати й чайки, бо запорожці добре пам'ятали, де саме ховали свої скарби.

Так велося на Січі аж до останніх часів, і якщо року 1775-го Війську Запорозькому вдалося вирвати з облоги численного війська російського генерала Текелія й перейти на Дунай, то знову-таки через те, що Запорозька Січ стояла, як і всі попередні, на березі Дніпрової протоки Підпільної, на межі Великого Лугу. Коли поглянути на карту Великого Лугу, то майже посередині, а саме — в тому місці, де на правому боці Дніпра лежить нині місто Нікополь (Микитин Ріг), а на лівому — село Кам'янка (стародавній Кам'яний Затон), тут Великий Луг звужений до трьох верст. Тим перешийком він поділявся на дві частини, з яких

нижчу, або південну, запорожці в давні часи звали Базавлугом; мабуть, через те, що там впадала зі степу річка Базавлук, і тільки північну частину називали Великим Лугом.

Назва Базавлуг збереглася і в українських народних піснях «Ой, та їдь ти понад лугом та Базавлугом та понад Дніпром-Славутою...», і в турецьких та російських документах, писаних із приводу свавільного переходу запорожців року 1734-го зі своїм кошем з татарських Олешок на Базавлуг.

До наших часів ні назва Базавлуг, ні назва Великий Луг не збереглася почасти через те, що околиці Великого Лугу, після скасування Запорозької Січі були залюднені німцями та кріпаками з Великоросії, почасти ж через незнаття нащадками запорожців історії своїх предків. Ліси по Великому Лугу й Базавлугу місцеві люди називають тепер однаково — «плавнями».

Запорожці, щоб знати, про яку частину Великого Лугу мовиться, до якого вона куреня належала, прикладали до кожного кутка Лугу окрему назву, як-от: Сірківка, Паліївщина, Васюрине, Степок, Наливач, Велика Пуща та інші, й окремо називали будь-які, навіть найдрібніші, протоки, озера, лимани й острівці; довгим же протокам надавали по кілька назв, виділяючи кожну окрему частину. Так, скажімо, річка

Лапинка, яка відірвалась од Дніпра біля Микитиноного Рогу, через сім верст має назву Бакай, ще за шість верст уже вона звалася Підпільною, а нижче села Покровського (Нова Січ) — Піскуватою; річка Скарбна в південній частині Базавлугу зветься Темною тощо. Не всі ці численні назви річок і озер дійшли до наших днів, але ті, що збереглися, донесли нам поезію тих часів.

Які ж заробітки запорожцям давав Великий Луг і як могло бути, що козаки навіть у ті часи, коли вороги змушували їх залишати свою Січ з усіма надбаними скарбами, любенько добували собі готову їжу у свого батька Великого Лугу?

Перш за все Великий Луг був сполучений із Чорним морем широкою та глибокою річкою Дніпром, і завдяки тому, щовесни сила риби, не маючи собі в морі спокійного та захищеного від хвиль притулку, де б їй покласти ікру, рушала в Дніпро, заходячи в озера, лимани та протоки. Найбільше таких місць було на Дніпрі у Великому Лузі й через те можна вірити оповіданням, записаним ще в XVI столітті, що в Дніпрових протоках, під час нересту, риба так щільно пливла, що як устромиш у воду списа, то він не тонує і не хилився на бік, бо його тримала своєю товщею риба.

Водилися у водах Великого Лугу велетенські білуги, ліктів по 18 (3 сажні) завдовжки, що ледве

шестеро козаків здужали підняти одну на плечі; попід кручами, в чорториях, ховалися гладкі, товстоголові соми, цілими табунами плавали осетри, севрюги та стерляді; величезні, ситі коропи та довгі, зубасті щуки виблискували там проти сонця золотою та срібною лускою; косяками грали у воді: сула (судаки), лящ, карась, окунь, лини, вугри, тарань, вирезуб, камбала, язь і марена, а від дрібнішої риби ніколи не була спокійна пелена річки — так часто вона підкидалася з води на повітря. Неважко було досхочу ловити рибу не тільки сіткою та іншим причандаллям, а навіть захожій людині голими руками.

Величезна сила водилася тут і раків, які люблять спокійні плеса, оточені очеретами та скелями, а у Великому Лузі їх дуже багато. Щоб довести, яка була в Дніпрових плавнях сила добра, досить сказати, що за один захід витягали стільки раків, що вони не вміщалися у двох великих лантухах, і частину доводилося викидати назад у воду.

Та не тільки протоки й озера давали тут їжу козакам, не тільки рибою та раками годувалися вони — скільки там було звірини, птиці, бджіл!

Великий Луг з усіх боків оточений безмежними степами, але східні не мали або мали обмаль води, та й то гіркої. А який там захисток для звіра! Через те ліси, як озера рибу, приваблювали

до себе всіляку дичину. Коли ж у степах вибухала пожежа, а це траплялося часто, бо татари майже щосені зумисне випалювали посохлу від сонця траву, то вся живність із степів кидалася до Великого Лугу, де за Дніпровими протоками, серед лісів та островів, вони були безпечні від вогню. Із звірів у Великому Лузі водилися вовки, вепрі, олені, дикі кози (сугаки), лисиці, коти, зайці, барсуки, горностаї, ховрашки, бобрі, куниці й виндиhi, нарешті, під осінню пору, заходили сюди і степові мешканці — тарпани (дикі коні), перебуваючи найчастіше на Томаківському острові.

Найкраще привілля тут мала птиця. Ніхто не перешкоджав їй у Великому Лузі кублитися й виводити пташенят. Од стрекоту й щебету повсюди ще в ХІХ столітті люди не чули одне одного. Дніпрові коси колись прямо білили од баб (пеліканів) та морських чайок; за лебедями, дикими гусьми, бакланами та качками часом не видно було в озерах води; журавлі, лелеки та чаплі велично та спокійно походжали по болотах; береги лиманів рябили від безлічі куликів; кучеряві ж дерева Лугу ставали притулком горлицям, зозулям, тетеревам, удодам, коростеням, сорокам, стригам, соловейкам, чижам, щоглам та іншій співочій і неспівочій птиці, чий спокій порушували хіба що соколи, яструби, шуліки та велетні-орли.

А скільки там було бджоли, що вільно роїлася

на деревах і навіть в очереті; мед же носила в дупла дерев, у розщелини скель і навіть у ямки між травою просто на землі.

Тож нікого не здивує, що у Великому Лузі козаки не тільки мали собі готову їжу, а навіть заробіток. Усе Військо Запорозьке харчувалося на Січі рибою й дичиною з Великого Лугу, причому про запаси їжі для себе мав дбати кожен курінь, а, щоб козаки не збивалися гуртом до наймиліших їм урочищ, і користувалися Лугом усі однаково, то на Січі, в день Нового року, курінні отамани тягли жеребки, кому де ловити рибу й полювати.

Рибальство й полювання тривало все літо, а позаяк у Великому Лузі всього було з надтом і добувалося воно легко, то запорозькі громади добували далеко більше риби й дичини, ніж їй потрібно для війська, й увесь той лишок ішов на спродаж через крамарів, які приїздили на Січ, — у Польщу, Московщину, Німеччину й Туреччину. Для продажу рибу солили або в'ялили, а із звірів виробляли шкури.

Меду від диких бджіл у Великому Лузі добували так багато, що в запорожців він вважався щоденною приправою до соломахи, й чимало того меду та воску вивозилося до Цісарщини.

Запорозьке товариство обережно й розумно користувалося скарбами Великого Лугу — не винищувало дрібної риби, не било молоді дичини,

зберігало багатства Лугу до останніх днів своєї Січі в 1775 році — й покинуло Великий Луг із сльозами на очах та нудьгою в серці. Руїна й нищення Великого Лугу почалися лише після того, коли наприкінці XVIII століття його землі й води було поділено царицею Катериною поміж великими вельможами, а ті пороздавали й річки, й озера, й ліси в оренду таким людям, що за часів Запорозжя не сміли б у Великий Луг і носа поткнути; і вони, коли не всі ліси, то, принаймні, найдорожчі з них дерева, як дуб, граб та оріх, почали вирубувати на продаж, а право рибалити та полювати передавали окремим рибалкам і мисливцям.

Усе XIX століття велося таке грабіжницьке хазяйнування у Великому Лузі. Кожен орендар або управитель намагався якомога більше мати прибутку з оренди і без жалю винищував звіра, рибу і птицю, а заможні й часом вельможні землевласники діставали собі прибутки з того, біля чого не працювали.

На щастя, винищити таку величезну площу, як мільйон десятин, неможливо було за кілька десятиліть, і ще й у наші часи можна почути від старих людей оповідання про колишнє привілля й щедроти Великого Лугу. 116-літній дід Розсолода у 80-х роках XIX століття в селі Чернишівці так розповідав про Великий Луг професорові Д. Яворницькому:

«А бджоли було тієї! А меду! Мед по пасіках, мед і по зимівниках, мед і по бурдюгах — так і стоїть, було, у липовниках: скільки хочеш, стільки й бери; більш усього від диких бджіл. Дика бджола скрізь, було, сидить: і на комишах, і на вербах; де буркун — у буркуні; де трава — у траві. За нею і проходу не було: то, було, вирубують дупла, де вона сидить. А лісу того? Бузина, свидина, вербина, дуби, грушиння! Груш, було, як напада з гілля, так хоч бери граблі та горни валки: так і лежать на сонці, поки не попечуться. Солодкі такі були, так патока з них і тече. А товщина лісу яка була? Верби, так їй-богу, десять аршин у обхват...

А звіру та птиці? Вовки, лисиці, барсуки, дикі кози, чокалки, виндихи — так один за одним і біжать, так і плазують по траві. Вовків така сила була, що їх кийками били, а з їх кож чоботи носили та кожанки робили. А їжака того — їжака!.. І казати нічого. Були ще й дикі свині, такі гладкі та здорові; вони більше всього по плавнях шниряли. Оце як побачиш у плавні яку свиню, то скоріше кидайся на дерево, а то — хрю! хрю! хрю! Чмок — та до тебе, так рилом і пре; виставе морду вперед та й слуха, чи не йде хто; як забаче чоловіка, зараз до нього товць рилом! З ніг звале, тоді й давай рвати. Були й дикі коні: вони цілими табунами ходили. А що уже птиці було, так боже великий! Качок, лебедів, дрохв, хохітви, гусей, диких голубів, лелек,

журавлів, тетерваків, куріп'ят — так хо-хо-хо! І що то за сила тієї птиці була! Як підніметься з землі — сонце застеле, а як сяде на дерево, то й гілля не видно: саме висе; а як спуститься на землю, то й вона наче долівка, так і зачорніє. А лебеді як зведуться битись поміж себе, то піднімуть такий крик, що батько, було, вискочить із бурдюга та давай на них стрілять, щоб порозгонить, а вони піднімуться вгору та тільки порось-порось-порось!.. Нема тепер і тієї сили риби, що тоді була. Оця риба, що тепер, так і за рибу не щиталась. Тоді все чичуга, пистрюга, коропи та осетри за все одвічали. У одну тоню її витягали стільки, що на весь курінь ставало. Та все тоді не так було. Тоді й зими тепліші були, ніж тепер, — це вже кацапи своїми лаптями понаносили до нас холода...»

Дуже цікаве оповідання про Великий Луг та суміжний із ним степ записав етнограф Я. П. Новицький 1887 року від вісімдесятивосьмилітнього діда Джигиря із села Кушугумівки; він міг знати Великий Луг не раніш, як через 40 років після скасування Війська Запорозького.

«За запорожців, — казав старий Джигир, — та ще й за моєї пам'яті, у Великому Лузі і в степу багато було всякого, багато й птиці. Степ, де річки Терса, Солона, Вовча, Гайчук і інші, тоді звали Диким Степом. Там бабаків було більше, ніж тепер

ховрахів. Ото що zostались на цілині густо могилки невеличкі, — то їх нори. Як стали селитись слободи в степах, стало тісно й бабакам!.. Звайлували вони відсіль в тридцятих годах.

Ще були, кажуть, дикі свині, та мені їх не довелось бачити; це ще було за запорожців. Були ще барсуки, виндихи. Виндиха невеличка, як собака. Жила в воді, а іноді вилазила на берег. Були бобрини — і ті нори робили в воді. Бобрів і я бачив на своєму віку чимало; все було тягнуть хмиз в воду. Дикі кози і тепер є по плавнях, та мало, а була їх сила! Вони любили пастись там, де мочар та дикий хрін.

З дикої птиці було багато голубів: гніздились по лісах та по скелях. Водились ще дикі гуси, лебеді, журавлі. Вони є й тепер, та мало. Водились огарі, тетерваки, баклани. Тепер тетерваків нема й помину, — змандрували, а баклани й досі є, та рідко, і більше на порогах. Вони чорні, сідають на каміння і заборах серед Дніпра, де мало людей. Колись було багато деркачів, а тепер і тим місця мало. Не густо тепер і качок стало за вражими стрільцями...

Риба, яка була тоді, така й тепер, тільки її не зосталось і сотої частини: виловлюють, не дають вирости. Колись сього не водилось. Було, старі люди кажуть: «Ловіть, хлопці, рибу та не переводьте, бо гріх!» Так, було, й робимо: наловимо

риби і котра велика — беремо, котра мала — геть її у воду і нехай росте. Раніше і ліс густий був по плавнях: дуби товсті та гільчасті, сокори, лоза непролазна, терни, груші, а по озерах очерета, куга, осока. Тепер як глянеш — мов не той край: все попсовано та сплюндровано...

За запорозького уряду багато водилось пугачів: були вони по всіх байраках, була їх сила по скелях на Дніпрі, а ще більше у Великому Лузі. За год, кажуть, перед тим, як зруйновано Запорожжя — пугачі кричали день і ніч. Вони чули козацьку недолю, чули й свою, бо як пішла земля в розділ та стали рубати ліс, то й пугачам місця не стало. Про це є козацька пісня, дуже жалібна на голос:

Ой, не пугай,
пугаченьку,
В зеленому
байраченьку! —
Ой, як мені не
пугати,
Що хочять байрак
вирубати,
А мені нігде та
прожити,
Нігде мені гнізда
звити,
Малих діток

виглядіти...
Та й запугав
пугаченько
В зеленому
байраченьку...»

Багато таких оповідок доводилося й мені чути од дідів у свої молоді роки, та на превеликий жаль, я тоді не розумів тієї величезної ваги, яку має народне слово, і не записував тих оповідей. Я почав знати Великий Луг з 1880 року, себто в ті часи, коли, як казав дід Джигир, «все було попсовано та сплюндровано», а проте він робив на мене враження надзвичайного привілля. Ліси ще стояли неначе нерухомі, красуючись своєю розмаїтістю. Подекуди дерева височіли щільною стіною, де-не-де чергувалися з просторими галявинами, вкритими високою, у зріст людини, травою. Часом по них були розкидані або поодинокі дуби та велетні-осокори, або груші, кислиці та купами бузина, — і це надавало галявинам дивовижної краси.

Із звірів у плавнях мені траплялися тільки свині, й то, напевне, не дикі, а здичавілі, свійські. Щоб не годувати свиней, селяни з берегів Великого Лугу виганяли в ті часи свиней у плавню і там лишали аж до зими. За літо свині дичавіли, виводили в плавні поросят, які, виростаючи,

ставали вже зовсім дикими й навіть кидалися на людей. На зиму селяни намагалися забрати свиней у село, а на тих, що не давалися до рук, влаштовували облави, як на диких.

Вовків і лисиць у мої часи було чимало, зайців же — велика сила. Мені розказували тамтешні люди, що за повені зайці рятувалися на високих місцях і збивалися в такі гурти, що їх можна було руками кидати в човни. Про диких кіз я чув од стрільців, ніби вони в 1880–1888 роках ще водилися в плавнях, але сам я їх не бачив, бо й не шукав: я не був мисливцем і хоч носив із собою по Великому Лугу рушницю, та тільки виключно проти вовків.

Дуже часто, переходячи ліси, мені доводилося бачити озера. На їхніх берегах здебільшого шуміли очерети й осока, з яких, мов чабани з-поміж отари овець, маячили високі верби, купаючи свої гнучкі віти у воді. Де траплялися піскуваті галявини, то вони були вкриті непрохідними шелюгами лоз; вогкі ж безлісні місця заростали осокою аршинів у три заввишки та очеретами до трьох сажнів. Величезні, срібно-руді китиці комишу хвилювались, як море; поверх же того моря красувалися чорногруді, м'які, мов боброве хутро, султани.

Страшно було заходити в таку гущавину очеретів, з яких не видно було навіть неба, та зате там можна було назбирати цілі козуби ожини. Коли

мені вдавалося продертися крізь такі зарості до озера, або протоки, я завжди заставляв на воді диких качок, іноді такі великі табуни, що за ними тільки де-не-де виблискувала вода та виглядали білі й жовті квітки водяних лілій.

З водяної птиці мені не довелося вже бачити лебедів; дикі ж гуси були так налякані, що я стежив за ними лише під час перельотів з одного озера на інше. Баклани й морські чайки водилися й на Дніпрі, й по лиманах; качки — по озерах та протоках, чаплі й лелеки — скрізь по заводях, поміж осокою.

Дивує мене, що діди Розсолода й Джигир не згадували про бабу-птицю, себто пеліканів, а проте у Великому Лузі вони траплялися цілими зграями. В роках 1880–1884 я бачив їх і на піскуватих косах Дніпра між Олександрівськом та Нікополем і на озерах Базавлугу, а між 1870–1880 роками навіть на каміннях побіля скель Сагайдачного, вицте Великого Лугу, і лише в останню мою подорож на Великий Луг, року 1916-го, я не тільки не побачив жодного пелікана, а й уже чув од мисливців, що ця птиця, на жаль, давно не залітає у ці краї.

Щодо співочого й неспівочого повітряного птаства, то його у вісімдесятих роках ХІХ століття було ще надзвичайно багато у Великому Лузі. Горлиці, зозулі, удоли й ракші голосно й весело перегукувалися через лісові галявини, а од співів і

щобету соловейків, чижів, шпаків, щигликів та ремезів у вухах лящало.

Риби в мої часи у Великому Лузі ще було досить, причому соми, коропи й щуки траплялись ще дуже великі — що ж до осетра та білуги, то їх водилося мало. Найкраще ловилися у лузі раки, яких було сила-силенна.

Найдовше й найчастіше з околиць Великого Лугу мені доводилося пробувати в місті Олександрівську, в селі Чернишівці біля Томаківського острова, в Нікополі, на межі з Базавлугом, та в селі Покровському, на місці Нової Січі. Оглядати Великий Луг пішки зовсім не можливо через численні протоки, які літньої й осінньої пори хоча й неглибокі, але перебродити їх дуже забарно й неприємно. Оглядати, звісно, найзручніше на човні, з якого можеш вийти на берег у кожному цікавому місці. В надбережних селян та рибалок, мало не скрізь, є каюк (душогубка), і в ньому, набравши із собою харчів, я їздив по Великому Лузі, не вертаючись до оселі іноді по кілька днів. Такі каюки дуже легкі, добре слухають навіть одного весла; можна проїжджати найдрібнішими мілкими протоками і неважко перетягати їх з однієї протоки на іншу, як то буває потрібно. Але подорожувати по Великому Лугу треба обережно, найкраще з картою в руках, або в супроводі місцевої людини, бо можна заблукати в

протоках та озерах так, що й назад не потрапиш. Перешкодою в дослідженні Великого Лугу стає тільки швидка, на деяких протоках, течія, проти якої на одному веслі не попливеш.

Під час моїх мандрів по Великому Лугу я не шукав собі подорожніх — мені любо було вештатись у пушах сього надзвичайного й чарівного місця на самоті зі своїми думками та зі своїм жалем за славним минулим запорозького Великого Лугу.

Часом мені було моторошно серед очеретів, шелюгів та лісових пушч, але я примушував себе перемагати почуття страху і заходив у самісінькі нетрі. Найсумніше бувало, коли мене заставала ніч за кілька верств од житла. Тоді я прив'язував човна серед якої-небудь спокійної протоки або озера до затопленої водою лози, або очерету, щоб ні гад, ні звір не порушив мого сну і лягав спати на дні каюка; коли ж там було волого, то я вирізував кілька пучків очерету й застилав ними в кілька шарів дно, і, таким чином, мав гарну, м'яку постелю, через яку нескоро проникала вода до мого боку.

А які чудові незабутні переживання вночі серед безмежної плавні! Після заходу сонця веселе птаство, що вдень розважало мою самотність, замовкало й засинало. Червона від вечірньої зорі пелена озерця потроху темнішала, а водночас із тим

якась невидима рука запалювала на небі й на воді яскраві зірки. Понавколо все вщухало, і нарешті панувала урочиста тиша, і з близького, вкритого темрявою берега тільки цвіркуни подавали свої одноманітні, сонливі голоси та очерет, хитаючись і тручись своїми китицями, неначе шепотів про щось таємне. Та час од часу поміж деревами розлягалось пугукання сичів або незрозумілий поклик деркача — і знову все завмирало.

Але ось серед тієї тиші зненацька долинав із берега передсмертний зойк зайця, або жахливий скрик дикої качки, а часом жалісний писк невеличкої пташки, нагадуючи, що серед темної, теплої ночі навколо вас твориться драма життя: сонного зайця схопив під кущем вовк, лисовин підкрався до спокійного табуна, качок; пташку ж нагледів поміж листям жовтоокий хижак-пугач.

Проснешся, було, з несподіваного крику, але втомлене за день тіло потребує спокою, і невдовзі сон знову бере вас у свої солодкі обійми.

А який ранок у плавні! Чи може ж бути щось чарівніше? Небо на сході починає біліти — світлишають разом із ним і води потоків та озер, що вночі були темні, як домовина. Далі схід починає червоніти, одбиваючи в собі промінь невидимого ще сонця і посилаючи той відблик на вкриті ранковим туманом води та заросені дерева й очерети. От бліді протоки й озера зарожевіли

ніжними кольорами ранкової зорі, й, нарешті, крізь віги сумних, похилих верб та струнких осокорів проглядає сонячне сяйво, граючи золотом спершу на деревах, а далі й на травах, переливаючись самоцвітами в кожній краплі роси, цілує м'які китиці очерету й визолочує гаптованим килимом озера й протоки Великого Лугу.

Птаство прокидається, розправляє свої затерплі за ніч крила й починає гомоніти — попервах стиха, неначе боячись одразу порушити нічну тишу, але небавом розмова стає виразніша, гучніша... Птахи зриваються з місця й, купаючись у свіжому повітрі літнього ранку, розбуджують непорушну плавню... Починається денне життя з його радістю й піснями.

Береги й околиці

Правий, або Південно-західний берег

За часів запорожців Великий Луг починався з острова Хортиці та його околиць: Сагайдачного й балок — Верхньої Хортиці, Середньої Хортиці (прозваної пізніше Бабуркою) та Нижньої Хортиці, або Капустянки. Ще на карті генерального штабу 1865 року всі ці місця позначені вкритими лісом, але в наші часи в Сагайдачному та горішній частині